

Iz djela *Ogled o ljudskom razumu*

Izvornik: John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*. U: *The Philosophical Works* (izdavač J. A. St. John), London, George Bell & Sons, 1894.

Prijevod: Vanda Božičević

U umu nema urođenih načela

1. Da dokažemo kako nijedno znanje nije urođeno, dovoljno je pokazati kako ga stječemo

Među nekim ljudima vlada utvrđeno mnijenje da u razumu postoje izvjesna urođena načela, primarni pojmovi, *koinai ennoiai* nalik znakovima, utisnuti u čovjekov um, koje duša prima u svom prvotnom bitku i donosi ih sobom na svijet. Da bi se čitaoci bez predrasuda uvjerali u lažnost te pretpostavke, dovoljno bi bilo pokazati (kao što se nadam da ću učiniti u nastavku ove rasprave) da ljudi, koristeći se samo svojim prirodnim sposobnostima, mogu bez pomoći bilo kakvih urođenih utisaka steći sva znanja koja posjeduju, te da mogu postići izvjesnost bez bilo kakvih prvobitnih pojmova ili načela. Jer, zamišljam da bi svatko lako potvrdio da bi bilo drsko pretpostaviti da su ideje boja urođene stvari kojeg je Bog obdario vidom i sposobnošću da ih očima primi od vanjskih predmeta; ne bi bilo manje nerazumno ni pripisati brojne istine prirodnim utiscima i urođenim znakovima, dok možemo u sebi zamijetiti sposobnosti pomoću kojih stječemo lako i izvjesno znanje tih istina, baš kao da su bile izvorno utisnute u naš um.

No, budući da čovjeku nije bez prijekora dopušteno da slijedi vlastite misli u potrazi za istinom, ukoliko ga one imalo skreću s uhodane staze, navest ću razloge koji su me naveli da posumnjam u istinitost tog mnijenja, izgovarajući se na taj način za grešku koju ću možda počinuti, a koju ostavljam na razmatranje onima koji su, poput mene, spremni prigrliti istinu kad god na nju nađu.

2. Znamenit dokaz općeg pristajanja

Ništa se češće ne uzima zdravo za gotovo no to da ima izvjesnih spekulativnih i praktičkih načela (jer govori se o obima) o kojima postoji sveopće slaganje cijelog čovječanstva i koja stoga, kako se tvrdi, moraju nužno predstavljati trajne utiske koje ljudske duše primaju u svom prvotnom bitku, donoseći ih sobom na svijet, jednako nužno i zbiljski kao što sobom donose bilo koju od sebi svojstvenih sposobnosti.

3. Sveopće slaganje ne dokazuje da je bilo što urođeno

Taj dokaz, temeljen na sveopćem slaganju, krije u sebi tu nevolju što, čak i kad bi doista bilo istinito da se cijelo čovječanstvo slaže glede nekih istina, to još uvijek ne bi dokazivalo njihovu urođenost ako bi se mogao pokazati neki drugi način na koji ljudi dolaze do sveopćeg slaganja u stvarima uz koje pristaju, što vjerujem da je moguće učiniti.

4. „Što jest, jest” i „nemoguće je da ista stvar jest i nije” nisu sveopće prihvaćena načela

Međutim, što je još gore, dokaz sveopćeg slaganja koji se koristi da bi se njime dokazala urođena načela čini mi se upravo dokazom da ona ne postoje, jer – nema takvih načela uz koja bi pristajalo cijelo čovječanstvo. Počet ću sa spekulativnim i iznijeti kao primjer ona veličajna načela dokaza „što jest, jest” i „nemoguće je da ista stvar jest i nije”, načela koja bi, prema mom mišljenju, ponajviše zaslužila da se proglaše urođenima. Ta načela do te mjere slove kao sveopće prihvaćene maksime da će, bez sumnje, izgledati čudno da ih itko dovodi u pitanje. No, ja si ipak uzimam slobodu kazati da su i ti stavovi daleko od toga da budu općeprihvaćeni, jer postoji velik dio čovječanstva kojemu oni nisu poznati.

5. Nisu prirodno utisnuta u um jer nisu poznata djeci, idiotima, itd.

Jer, prvo, očigledno je da ni sva djeca, niti idioti, nemaju ni najmanje pojma, ni primisli o njima; a taj nedostatak dovoljan je da

poništi sveopće pristajanje koje nužno mora pratiti sve urođene istine: meni se čini ravnim proturječju reći da postoje istine utisnute u dušu koje ona ne zamjećuje, niti razumije; ako utiskivanje išta označava, onda znači to da izvjesne istine bivaju zamijećene. Jer, utisnuti nešto u um, a da on to ne zamijeti, izgleda mi jedva shvatljivo. Ako, dakle, djeca i idioti imaju dušu i um s takvim utiscima, oni ih neizbježno moraju zamijetiti, te nužno moraju znati te istine i pristati uz njih; jer, ako to nije slučaj, očigledno je da takvih utisaka nema. Jer, ako se ne radi o prirodno utisnutim pojmovima, kako bi takvi mogli biti urođeni, a ako se radi o utisnutim pojmovima, kako bi oni mogli biti nepoznati? Reći da je neki pojam utisnut u um te istodobno tvrditi da um o njemu ništa ne zna, da ga još nije primijetio, znači poništiti taj utisak. Ni o jednom stavu ne možemo reći da je u umu, ali da ga um još nije spoznao, da ga još nije osvijestio. Jer, kad bismo to mogli, onda bismo o svim istinitim stavovima uz koje bi um ikada mogao pristati mogli s jednakim razlogom reći da su u njega utisnuti; jer, kad bismo o bilo kojem stavu koji um još ne poznaje mogli reći da je u njemu, to bi bilo samo zbog toga što bi ga on bio u stanju spoznati, a to je slučaj i sa svim istinama koje će um ikada spoznati. Štoviše, tako bi u um mogle biti utisnute istine koje on nikad nije spoznao, niti će spoznati; jer čovjek može živjeti dugo i konačno umrijeti ne spoznavši mnoge istine koje je njegov um bio kadar spoznati, i to s izvjesnošću. Stoga, da je sposobnost spoznavanja prirodni utisak o kojem se spori, po tom bi tumačenju sve istine koje čovjek ikada spoznaje, bile urođene. Jedini je doprinos tog značajnog zaključka neprikladan način izražavanja koji, težeći tvrditi suprotno, ne kazuje ništa različito od onih koji niječu urođena načela. Jer nitko, mislim, nije nikada poricao da je um kadar spoznati brojne istine. Sposobnost je, kažu, urođena; znanje je stečeno. No čemu onda ta borba oko izvjesnih urođenih maksima? Ako istine mogu biti utisnute u razum, a da ne budu zamijećene, ne vidim kakve bi razlike moglo biti između istina koje je um kadar spoznati i njihovih izvornika: sve moraju biti ili urođene, ili usput stečene; uzalud čovjek nastoji da ih razlikuje. Stoga onaj tko govori o urođenim pojmovima u umu, ne može (ukoliko misli na bilo koju posebnu vrst istina) podrazumijevati takve istine koje bi bile u razumu, a koje on nikada nije zamijetio, o kojima ništa ne zna. Jer ako se te riječi (biti u razumu) i na što odnose, one znače biti razumljen, pa tako biti u razumu, a ne biti razumljen, biti u umu i nikada ne biti

zamijećen, isto je kao reći da nešto jest i nije u umu ili razumu. Ako su dakle te dva stava „što god jest, jest” i „nemoguće je da ista stvar jest i nije” po prirodi utisnuta, djeca bi ih trebala znati; malodobni, i svi koji imaju dušu, nužno ih moraju imati u razumu, znati njihovu istinitost i prihvatiti je.

6. Da ih ljudi spoznaju kad se počnu služiti razborom i odgovor na to

Da bi se izbjegao takav zaključak, obično se odgovara da će ih svi ljudi spoznati i prihvatiti čim se počnu služiti razborom, što se smatra dovoljnim dokazom njihove urođenosti. Na to odgovaram:

7. Sumnjivi izrazi koji jedva da imaju ikakvo značenje prolaze kao jasni razlozi kod onih koji si, zadojeni predrasudom, ne daju truda da ispituju čak ni ono što sami govore. Jer, ukoliko na dopustiv način primijenimo taj odgovor na našu sadašnju namjeru, on mora značiti jedno od dvoga: ili da ti, navodno urođeni, zapisi bivaju spoznati i zamijećeni čim se ljudi počnu koristiti razborom, ili, u protivnom, da ljudima uporaba i vježbanje njihova razbora pomaže da otkriju ta načela, sigurno doprinoseći njihovoj spoznaji.

8. Kad bi se otkrivala razborom, to ne bi dokazivalo njihovu urođenost

Ako se podrazumijeva da ljudi, koristeći se razborom, mogu otkriti ta načela i da je to dovoljno da se dokaže njihova urođenost, iz takvog načina raspravljanja proizlazi da su prirodno utisnute u naš um sve one istine koje nam razbor s izvjesnošću otkriva i navodi nas na to da ih nepokolebivo prihvatimo. Sveopći pristanak, naime, koji se smatra njihovom značajkom ne znači više no da smo, koristeći se razborom, u stanju da steknemo njihovu izvjesnu spoznaju i da ih prihvatimo. U tom slučaju neće biti nikakve razlike između maksima matematičara i teorema koje su iz tih maksima izveli: svi se oni podjednako smatraju urođenima, budući da svi predstavljaju otkrića proizašla iz korištenja razborom, istine koje će racionalni stvor moći s izvjesnošću spoznati,

samo ako svoje misli bude upravljao na ispravan način tim putem.

9. Nije istina da ih otkriva razbor

Ali kako ti ljudi uopće mogu misliti da je korištenje razborom nužno za otkrivanje načela koja su navodno urođena, kad razbor (ako im možemo vjerovati) nije ništa doli sposobnost izvođenja nepoznatih istina iz načela ili stavova koji su već poznati? Zasiurno ne možemo smatrati urođenim ono čemu je potreban razbor da bi ga se otkrilo; osim ako, kao što sam već rekao, ne smatramo urođenim sve izvjesne istine kojima će nas razbor ikada poučiti. Korištenje razborom možemo podjednako smatrati nužnim da bi se našim očima omogućilo da otkriju vidljive predmete, kao što bi trebao postojati razbor, ili njegova primjena, da bi se razumu omogućilo da vidi ono što je izvorno bilo u njega urezano, a što ne može biti u razumu prije nego što je od njega zamijećeno. Smatratu stoga da razborom otkrivamo istine utisnute na taj način, isto je što i kazati da koristeći se razborom čovjek otkriva ono što je već otprije znao: pa ako su ljudima bile izvorno utisnute te istine prije korištenja razborom, premda ljudi o njima ništa ne znaju sve dok se ne počnu koristiti razborom, znači ustvari kazati da ih ljudi istovremeno i znaju i ne znaju.

10. Možda će netko ovdje reći da matematičke dokaze i druge istine koje nisu urođene ne prihvaćamo čim nam ih netko spomene, po čemu se one razlikuju od maksima i drugih urođenih istina. Uskoro ću imati prilike u više pojedinosti govoriti o pristajanju prilikom prvog spominjanja. Ovdje ću samo, i to vrlo spremno, dopustiti da su maksime i matematički dokazi u ovom različiti: da jedni trebaju razbor, upotrebu dokaza da bi se izveli i zadobili naš pristanak, dok ćemo druge, čim ih shvatimo, prigrliti i prihvatiti bez ikakvog, pa i najmanjeg premišljanja. No dopustite mi da ujedno primijetim da se time otkriva slabost one izlike koja zahtijeva uporabu razbora za otkrivanje navedenih općih istina; jer, mora se priznati da se pri njihovom otkriću nimalo ne koristi premišljanje. No ja mislim da oni koji daju takav odgovor i nisu spremni tvrditi da je naše poznavanje maksime „da

je nemoguće da ista stvar jest i nije" dedukcija našeg razbora. Time bi se, naime, poništila darežljivost prirode kojoj su, čini se, toliko skloni, jer bi se poznavanje tih načela učinilo ovisnim o radu naših misli. Jer sve promišljanje je traganje i dosjećanje koje zahtijeva trud i primjenu. Pa kako bi se onda iole smisleno moglo pretpostaviti da ono što je po prirodi utisnuto kao temelj i vodič našem razboru potrebuje razbor da bi ga se otkrilo?

11. Oni koji će si dati truda da s malo pozornosti razmisle o postupcima razbora, otkrit će da takav spreman pristanak našeg uma uz neke istine ne ovisi ni o urođenom zapisu niti o uporabi razbora, već o sposobnostima uma potpuno različitim od njih, kao što ćemo kasnije vidjeti. Razbor stoga nema ništa s pribavljanjem našeg pristanka uz navedene maksime. Ako, rekavši da ljudi znaju i pristaju uz njih čim počnu upotrebljavati razbor, mislimo da im uporaba razbora pomaže pri spoznavanju tih maksima, to je potpuno lažno; a kad bi i bilo istinito, dokazivalo bi da spomenuta načela nisu urođena.

12. Početak korištenja razbora nije vrijeme kad spoznajemo te maksime

Ako se pod znanjem i pristajanjem uz njih čim se počinje koristiti razbor misli da je to vrijeme kad ih um zapaža te da će djeca, čim počnu koristiti razbor, istodobno spoznati i prihvatiti te maksime, to je također lažno i lakoumno. Kao prvo, to je lažno jer očito je da te maksime nisu u umu tako rano kao uporaba razbora, pa se stoga početak uporabe razbora krivo označava kao vrijeme njihovog otkrivanja. Koliko samo slučajeva uporabe razbora možemo zapaziti u djece dugo vremena prije no što spoznaju maksimu „da je nemoguće da ista stvar jest i nije"! A kolik samo broj nepismenih ljudi i divljaka proživi mnogo godina, čak i svoje racionalne dobi, nikad ne pomislivši na to ili slične opće stavove. Dopuštam da ljudi ne stječu znanje takvih općih, ili još apstraktnijih istina o kojima se smatra da su urođene sve dok se ne počnu koristiti razborom, a, dodajem, ni tada. Tomu je tako jer apstraktne ideje na koje se odnose spomenute opće maksime što se s nepravom smatraju urođenima, još nisu uobličene u umu, nego to postaju

tek nakon što smo se počeli služiti razborom. One ustvari predstavljaju otkrića i činjenice do kojih smo došli istim koracima i koje smo na isti način uveli i unijeli u naš um kao i brojne druge stavove koje nitko nije bio dovoljno ekstravagantan smatrati urođenima. Nadam se da ću to razjasniti u nastavku ove rasprave. Dopuštam stoga da je nužno da se ljudi počnu služiti razborom prije no što dođu do spoznaje onih općih istina, ali poričem da je vrijeme njihova otkrivanja onaj trenutak kad se počinju služiti razborom.

13. Po tome se one ne razlikuju od drugih spoznatljivih istina

U međuvremenu možemo primijetiti da izreka kako će ljudi spoznati i prihvatiti te maksime čim se počnu služiti razborom ustvari znači samo to da one ne bivaju spoznate ni zamijećene prije uporabe razbora, a moguće je da budu prihvaćene neko vrijeme nakon toga, tijekom čovjekovog života, neizvjesno kada. To isto važi i za sve druge spoznatljive istine, pa stoga spomenute maksime nemaju nikakvu prednost niti se razlikuju od drugih po tome što bivaju spoznate čim dođe do uporabe razbora; time se dakle ne dokazuje njihova urođenost, već upravo ono tome suprotno.

14. Kad bi početak korištenja razborom i bilo vrijeme njihova otkrivanja, to još uvijek ne bi dokazivalo njihovu urođenost

Međutim, drugo, kad bi i bilo istinito da te maksime bivaju spoznate i prihvaćene upravo u vrijeme kad počinjemo koristiti svoj razbor, čak ni to ne bi dokazalo njihovu urođenost. Takav način dokazivanja u toj je mjeri lakomislen u kojoj je i sama pretpostavka lažna. Jer, po kojoj logici bi moglo izgledati da je bilo koji pojam izvorno prirodno utisnut u naš um pri njegovom ustrojstvu zato što prvi biva primijećen i prihvaćen u trenutku kad se počinje očitovati jedna sposobnost našeg uma potpuno različita djelokruga? Pa stoga, da pretpostavimo da je početak uporabe govora vrijeme kad prvi put prihvaćamo te maksime (što bi moglo biti istina ništa manje no tvrdnja da je to vrijeme kad se počinjemo služiti razborom), bio bi to podjednako dobar dokaz da su one

urođene kao i kad kažemo da su urođene jer ih ljudi prihvaćaju čim se počnu koristiti razborom. Slažem se s braniteljima urođenih načela da u umu nema znanja tih općenitih i samoočevidnih maksima sve dok ne dođe do uporabe razbora, no poričem da je početak korištenja razborom točno vrijeme kad one bivaju prvi puta zamijećene te da bi se njihova urođenost mogla dokazati čak i da se to zbiva upravo u to vrijeme. Jedino što se s imalo istine može misliti stavom da ljudi prihvaćaju te maksime čim se počnu služiti razborom, samo je to da – budući da nastanak općih apstraktnih ideja i razumijevanje općih imena prati racionalnu sposobnost i razvija se zajedno s njom – djeca obično ne stječu takve opće ideje, niti nauče imena koja stoje za njih, sve dok, nakon što su duže vremena uvježbavala svoj razbor na poznatim i posebnijim idejama, ne budemo u stanju, na temelju njihova svakodnevna razgovora s drugima i njihovih radnji, prepoznati da su sposobna za racionalni razgovor. Ako pristajanje uz navedene maksime u času kad se ljudi počnu koristiti razborom može biti istinito u bilo kojem drugačijem smislu, želim da mi se to pokaže, ili barem da mi se pokaže kako bi se u tom, ili u bilo kojem drugom smislu, mogla dokazati njihova urođenost.

15. Koraci kojima um dolazi do većeg broja istina

Prvo osjetila pripuštaju posebne ideje i opremaju još praznu prostoriju, a um, postupno se upoznajući s nekima od njih, pohranjuje ih u pamćenje, nadjenuvši im imena. Kasnije, um prosljeđuje izdvajajući ih i postupno učeći upotrebu općih imena. Na taj način um postaje opremljen idejama i jezikom, sadržajima na kojima može primjenjivati svoju diskurzivnu sposobnost; a uporaba razbora postaje svakim danom vidljivija što više ima sadržaja koji zapošljavaju um. No, premda se posjedovanje općih ideja i korištenje općih imena i razbora obično razvijaju zajedno, ja ipak ne vidim kako bi to na bilo koji način dokazivalo njihovu urođenost. Priznajem, poznavanje nekih istina vrlo je rano u umu, no na način koji dokazuje da one nisu urođene. Jer, ako promotrimo, vidjet ćemo da se radi o znanju o idejama koje nisu urođene, već stečene; budući prvo o idejama koje utiskuju vanjski predmeti, s kojima se djeca najranije susreću, koji najčešće ostavljaju utisak na njihova osjetila. Kod ideja stečenih na taj način, um otkriva

njihovo međusobno slaganje ili različitost, vjerojatno čim počne koristiti pamćenje, čim postaje sposoban da pohrani i zamijeti različite ideje. No, bez obzira na to zbiva li se to upravo tada, izvjesno je da um to čini puno ranije no što počinje koristiti riječi ili dolazi do onog što obično nazivamo „korištenje razborom”. Jer dijete sasvim sigurno zna razliku između ideja slatkog i gorkog (tj. da slatko nije gorko) prije no što progovori, kao što kasnije (kad progovori) zna da pelin i ušecerene šljive nisu ista stvar.

16. Dijete ne zna da je tri više četiri jednako sedam prije no što je u stanju brojiti do sedam, prije no što nauči ime i ideju jednakosti; a tada, nakon objašnjenja tih riječi, on odmah prihvaća ili, bolje, zamjećuje istinitost navedenog stava. No nije tako da je ono tada spremno prihvaća zato što se radi o urođenoj istini, niti je njegov pristanak dotada izostajao zato što mu je nedostajala uporaba razbora. Istina mu se pokazuje čim su se u njegovu umu ustanovile jasne i odjelite ideje za koje stoje ta imena, pa tada ono istinitost navedenog stava zna na temelju istih razloga i istim sredstvima kao što zna da prut i trešnja nisu ista stvar. Na temelju istih razloga on će možda kasnije spoznati da „je nemoguće da ista stvar jest i nije”, kao što će kasnije podrobnije pokazati. Pa stoga, što kasnije netko stekne takve opće ideje na koje se odnose spomenute maksime, odnosno, što kasnije upozna značenje općih termina koji stoje za njih, ili, što kasnije spoji u duhu ideje na koje se ti termini odnose, to će kasnije pristati uz navedene maksime, čiji termini, zajedno s idejama za koje stoje, nisu urođeniji od onih o mački ili o lasici; pa će stoga morati čekati sve dok ga vrijeme i promatranje ne upoznaju s njima. On će biti u stanju spoznati istinu navedenih maksima, kad ga prva zgoda navede da ih združi u umu i promotri slažu li se ili ne slažu, već prema tome što je izraženo spomenutim stavovima. Pa stoga, čovjek zna da je osamnaest više devetnaest jednako tridesetsedam na temelju iste samoočevidnosti kao što zna da je jedan više dva jednako tri, premda dijete prvi stav ne spoznaje tako rano kao što spoznaje drugi, ne zbog nedostatka razbora, već zato što ideje za koje stoje riječi osamnaest, devetnaest i tridesetsedam ne stječe tako rano kao one koje označavaju jedan, dva i tri.

17. Prihvaćanje (maksima) čim se spomenu i shvate ne dokazuje njihovu urođenost

Ta izlika, dakle, sveopćeg pristanka u vrijeme kad ljudi počnu koristiti razbor propada ne ostavljajući nikakvu razliku između istina koje su po pretpostavci urođene i onih koje su naknadno stečene i naučene. Ljudi stoga nastoje osigurati sveopći pristanak uz ono što zovu maksimama, rekavši da uz njih obično pristajemo čim se spomenu i čim se shvate termini u kojima su iskazane: vidjevši da svi ljudi, čak i djeca, čim čuju i shvate termine, pristaju uz te stavove, oni to smatraju dovoljnim dokazom njihove urođenosti. Budući da ljudi, jednom razumjevši riječi, nikada ne propuštaju da ih prepoznaju kao nesumnjive istine, zaključuje se da je izvjesno da su ti stavovi bili prvotno pohranjeni u razumu koji ih, bez bilo kakve poduke, a um na prvi spomen, smjesta prihvaća i odobrava nikad više u njih ne posumnjavši.

18. Ako je takav pristanak znak urođenosti, tada „da je jedan više dva jednako tri, da slatkoća nije isto što i gorčina“, te tisuće sličnih (stavova) moraju biti urođeni

Kao odgovor na to pitam se „je li spreman pristanak što ga damo nekom stavu, čim smo prvi puta čuli i razumjeli termine, sigurna značajka urođenog načela?“ Jer, ako nije, takav opći pristanak uzalud iznose kao njen dokaz. No, ako kažu da to jest znak urođenosti, pritom moraju priznati urođenost svim stavovima uz koje ljudi obično pristaju čim ih čuju, te će se zateći opremljeni obiljem urođenih načela. Jer oni koji spomenute maksime propuštaju kao urođene na temelju toga što pristajemo uz njih čim smo ih prvi puta čuli i razumjeli termine, moraju također priznati urođenost brojnim stavovima o brojevima; pa tako da je jedan više dva jednako tri, da je dva više dva jednako četiri i mnoštvo drugih njima sličnih stavova o brojevima, uz koje svatko pristaje čim je prvi puta čuo i razumio termine, moraju naći mjesta među urođenim maksimama. No to nije samo povlastica brojeva ni stavova o nekima od njih; štoviše, čak i prirodna filozofija i sve druge znanosti pribavljaju nam stavove koji će sigurno naići na odobravanje čim budu razumljeni. To da dva tijela ne mogu biti na istom mjestu istina je uz koju svatko pristaje, kao i uz maksime „da je

nemoguće da ista stvar jest i nije, da bijelo nije crno, da kvadrat nije krug, da gorčina nije slatkoća“. Takve i milijune sličnih stavova, kojih ima barem toliko koliko o njima imamo odjelitih ideja, svaki će čovjek pri zdravoj pameti nužno odobriti čim prvi puta čuje i shvati imena koja stoje za njih. Kad bi spomenuti ljudi bili vjerni svom vlastitom pravilu i kad bi doista pristajanje nakon što prvi put čujemo i shvatimo termine, smatrali znakom urođenosti, oni bi morali dopustiti da postoji ne samo onoliko urođenih stavova koliko ljudi imaju odjelitih ideja već toliko koliko ljudi mogu proizvesti stavova u kojima se različite ideje jedna o drugoj odriču. Budući da će svaki stav u kojem se jedna različita ideja poriče o nekoj drugoj zasigurno naići na odobravanje čim prvi puta čujemo i shvatimo termine, baš kao i onaj opći stav „nemoguće je da ista stvar jest i nije“ ili onaj na kojem se ta maksima temelji, a koji je ujedno lakše shvatljiv, naime „ono što je isto, nije različito“, po kojoj osnovi ćemo imati cijele nizove urođenih stavova samo te vrste, da druge ne spominjemo. No kako nijedan stav ne može biti urođen ukoliko nisu urođene ideje na koje se odnosi, time se pretpostavlja da su sve naše ideje boja, zvukova, okusa, oblika, itd. – urođene, od čega ništa više ne proturječi razboru i iskustvu. Sveopći i spreman pristanak čim se čuju i shvate termini, dopuštam, oznaka je samo očevidnosti; no samoočevidnost, ne oviseći o urođenim utiscima, već o nečem drugom (kao što ćemo kasnije pokazati), pripada većem broju stavova u slučaju kojih nitko nije bio dovoljno ekstravagantan da bi se gradilo da su urođeni.

19. Takve, manje općenite stavove spoznajemo prije spomenutih općih maksima

Ne može se reći ni to da se takvi, posebni samoočevidni stavovi uz koje pristajemo čim ih čujemo, kao stav da je jedan više dva jednako tri, da zeleno nije crveno itd., izvode kao posljedice iz onih općenitijih stavova na koje se gleda kao na urođena načela. Jer svatko će, tko si da imalo truda da promotri što prolazi kroz razum, uvidjeti da se takvi i njima slični, manje općeniti stavovi spoznaju s izvjesnošću i čvrsto odobravaju od strane ljudi kojima su općenitije maksime potpuno nepoznate. Pa, stoga, budući u umu ranije od (takozvanih) prvih načela, ona pristanak koji zadovoljavaju čim ih prvi puta čujemo ne mogu zahvaliti prvim načelima.

20. *Da stav „jedan više jedan su dva” i njemu slični nisu ni općeniti ni korisni, te odgovor na to.*

Onome tko bi rekao da „ti stavovi, odnosno dva i dva su četiri, crveno nije plavo itd., nisu opće maksime, niti su od velike koristi”, odgovaram da to ništa ne mijenja na dokazu temeljenom na sveopćem odobravanju pri prvom zamjećivanju i shvaćanju. Jer, ako je to siguran znak urođenosti, na koji god stav nađemo koji zadobiva sveopći pristanak čim ga se čulo i razumjelo, taj mora biti prihvaćen kao urođen stav na temelju istog razloga kao i maksima „da je nemoguće da ista stvar jest i nije”. A što se tiče razlike u općenitosti; općenitija maksima udaljenija je od urođenosti; takve opće i apstraktne ideje stranije su našem prvom shvaćanju od onih posebnih samoočevidnih stavova i stoga treba duže dok ih razum koji se razvija ne odobri i ne prihvati. A što se tiče korisnosti tih veličanih maksima, ona se možda i neće činiti tako velikom kao što se općenito smatra kad je na dužnom mjestu budemo potpunije razmotrili.

21. *To što te maksime ne spoznajemo prije no što su nam spomenute dokazuje da nisu urođene*

Međutim, još nismo završili s pristajanjem uz stavove čim smo ih prvi puta čuli i razumjeli njihove termine; red je da prvo zapazimo da umjesto znaka urođenosti to prije važi kao dokaz protivnog, budući da brojni ljudi koji razumiju i znaju druge stvari ne znaju ta načela sve dok im ona ne budu spomenuta, jer netko može biti neupoznat s tim istinama sve dok o njima ne čuje od drugih. Jer kad bi ona bila urođena, kakve bi potrebe bilo da ih se spominje da bi se tako zadobilo njihovo odobravanje, kad ona, budući u razumu zahvaljujući prirodnom i izvornom utisku, ne mogu a da već nisu poznata? Ili ih njihovo spominjanje utiskuje u um jasnije no što je to učinila priroda? Da je tome tako, iz toga bi slijedilo da ih čovjek zna bolje nakon što je poučen no što ih je znao prije. Odatle bi slijedilo da nam se ta načela mogu učiniti očevidnija zahvaljujući tuđoj poduci no što su to bila zahvaljujući prirodnom utisku, što se loše slaže s vjerovanjem u urođena načela i čini ih slabo mjerodavnim, već, naprotiv, nepodobnim da postanu temelj svog našeg drugog znanja, što se pričinjalo da je-

su. Ne može se poreći da ljudi odrastaju prvo se upoznavši s mnogim istinama koje nam bivaju samoočevidne pri prvom zamjećivanju, no jasno je da tko god tako čini otkriva u samom sebi da sada zna stav koji prije toga nije znao, a koji više neće dovoditi u pitanje; ne zato što bi on bio urođen, već zato što razmatranje prirode stvari sadržane u tim riječima ne bi podnijelo kad bi on mislio drugačije, bez obzira na to kako i kad je došao do toga da o njima premisslja. Pa ako sve ono što prihvaćamo čim prvi puta čujemo i razumijemo termine mora proći kao urođeno načelo, onda svaka dobro obrazložena opaska u kojoj se iz posebnog izvodi opće pravilo mora biti urođena; mada je izvjesno da na te opaske ne pale isprve sve, već samo oštroomne glave, svodeći ih na opće stavove koji nisu urođeni, već sabrani iz prethodne upoznatosti i premissljanja o pojedinačnim slučajevima. Stavovi do koji su došli ljudi s darom zapažanja ne mogu biti odbijeni kad se spomenu onima koji nemaju tog dara.

22. *Reći da su (načela) implicitno poznata prije spominjanja znači da je um sposoban razumjeti ih, ili ne znači ništa*

Ako se kaže da je „razum imao implicitno poznavanje tih načela, prije no što smo ih prvi puta čuli, a ne eksplicitno” (kao što moraju reći oni koji kažu „da su ona u razumu prije no što su spoznata”), bit će teško shvatiti što se misli pod načelom koje je implicitno utisnuto u naš razum; ako ne to da je um sposoban da razumije i čvrsto pristane uz takve stavove. Pa stoga svi matematički dokazi, kao i prva načela, moraju biti primljeni kao prirodni utisci u umu, što će, bojim se, teško dopustiti oni koji dokaze stavova smatraju težim od njihova prihvaćanja kad su jedinom dokazani. Malo će se naći matematičara koji vjeruju da su svi dijagrami koje su iscrtali samo kopije urođenih znakova koje je priroda već bila urezala u njihove umove.

23. *Dokaz pristajanja (uz načela) čim se prvi puta čuju, počiva na krivoj pretpostavci da ne postoji prethodno poučavanje*

Postoji, bojim se, još jedna slabost prethodnog dokaza, a to je što nas uvjerava da spomenute maksime treba smatrati urođenima

zato što ih ljudi odobravaju čim su ih prvi puta čuli, zato što ljudi pristaju uz stavove kojima prije toga nisu bili podučeni, i to ne zahvaljujući snazi nekog dokaza ili demonstracije, već na osnovi pukog objašnjenja i shvaćanja termina. Greška koja leži u tome je, čini mi se, to što se pretpostavlja da ljudi nisu bili poučeni, niti da bilo što uče *de novo*; mada uistinu oni bivaju poučeni i uče nešto o čemu prethodno nisu ništa znali. Očito je, naime, da su naučili termine i njihovo značenje, ni s čime od toga nisu bili rođeni. No u ovom slučaju to nije sve stečeno znanje: same ideje o kojima su ti stavovi, nisu, kao ni njihova imena, rođene s njima, već stečene naknadno. Pa kako u stavovima koje prihvaćamo čim smo ih prvi puta čuli, ni termini tih stavova, ni njihovo stajanje za ideje, pa ni same ideje za koje oni stoje – nisu urođeni, rado bih znao šta još preostaje u takvim stavovima što je urođeno. Jer volio bih da netko imenuje stav u kojem su bilo termini bilo ideje urođene. Mi postupno stječemo ideje i imena i učimo odgovarajuće veze među njima, pa zatim stavovima sačinjenim od termina čije značenje smo već naučili, stavovima u kojima je izraženo slaganje ili neslaganje združenih ideja koje možemo zamijetiti, odmah dajemo svoj pristanak; dok ćemo drugim stavovima, koji su po sebi podjednako izvjesni i očevidni, no koji se tiču ideja koje ne stječemo tako rano, ni tako lako, istodobno biti potpuno nesposobni dati naš pristanak. Jer premda dijete brzo pristaje uz stav da „jabuka nije vatra”, kada na temelju svakodnevne upoznatosti ima ideje ovih dvaju različitih stvari odjelito utisnute u svom umu, vjerojatno će proći nekoliko godina prije no što će isto dijete prihvatiti stav „da je nemoguće da ista stvar jest i nije”, jer u tom slučaju, premda se riječi možda lako uče, njihovo je značenje šire, obuhvatnije i apstraktnije no značenje imena pridruženih onim osjetilnim stvarima s kojima je dijete u dodiru, pa treba duže dok ono nauči njihovo točno značenje, treba više vremena da ono jasno u svom umu oblikuje opće ideje za koje stoje ta imena. Dok to nije učinjeno, uzalud ćete se truditi da navedete dijete da da svoj pristanak stavu sačinjenom od takvih općih termina; no čim je steklo te ideje i naučilo njihova imena, ono se spremno slaže s jednim kao i s drugim gore spomenutim stavom, s obama iz istog razloga, naime jer uviđa da se ideje u njegovu umu slažu ili ne slažu, već prema tome da li se riječi koje stoje za njih potvrđuju ili odriču jedna o drugoj u stavu. No ako mu se daju stavovi s riječima koje stoje za ideje koje još nema u svom umu, takvim stavovima, koliko god oni sami po sebi bili očigledno

istiniti ili lažni, ono svoj pristanak niti daje niti uskraćuje, već o njima ništa ne zna. Budući da su riječi, ukoliko ne predstavljaju znakove naših ideja, samo prazni zvuci, uz njih možemo pristati samo ako odgovaraju idejama koje imamo, ali ništa više od toga. Pa, s obzirom na to da je pokazivanje koraka i načina kojima znanje prispjeva u naš um, kao i razloga za nekoliko stupnjeva odobravanja, tema rasprave koja slijedi, moglo bi biti dovoljno da je ovdje samo dotaknem, kao jedan od razloga koji su me naveli da posumnjam u urođena načela.

24. Nisu urođena jer nisu općeprihvaćena

Da zaključim taj dokaz sveopćeg pristajanja, slažem se s braniteljima urođenih načela da ona, ako su urođena, moraju imati sveopći pristanak. Jer da bi istina mogla biti urođena, ali ne i prihvaćena, to je za mene do te mjere neshvatljivo kao što bi za čovjeka bilo to da zna neku istinu i da je istovremeno ne zna. No tada, po samom priznanju branitelja, ona ne mogu biti urođena, jer nisu prihvaćena od onih koji ne razumiju termine, niti od većeg dijela onih koji ih razumiju, ali nisu još nikada čuli ni razmišljali o navedenim stavovima, a to je mislim, barem polovica čovječanstva. No, čak i da je taj broj daleko manji, čak i da su samo djeca ta koja o njima ništa ne znaju, to bi bilo dovoljno da poništi sveopći pristanak i time pokaže da ti stavovi nisu urođeni.

25. Te maksime nisu ono što prvo spoznajemo

No da me ne bi mogli optužiti kako dokazujem na temelju dječjih misli koje su nam nepoznate i da zaključujem na temelju onog što prolazi kroz njihov razum prije no što to izraze, reći ću sljedeće: spomenuta dva opća stava nisu istine koje bi prve obuzimale dječje umove, niti koje prethode svim stečenim i nadošlim pojmovima; što bi, da su urođeni nužno moralo biti. Možemo li ga odrediti ili ne, nije važno, no izvjesno je da postoji vrijeme kad djeca počinju misliti, u što nas uvjeravaju njihove riječi i radnje. Može li se racionalno pretpostaviti da bi djeca, kad postanu sposobna za misao, znanje i pristanak, mogla ne poznavati pojmove koje je priroda utisnula, kad bi takvi postojali? Može li se, ma i naizgled razborito, zamisliti da bi ona mogla zamjećivati utiske

vanjskih stvari i istovremeno ne znati ništa o znakovima za koje se sama priroda pobrinula da ih otisne iznutra? Mogu li ona primati i prihvaćati nadošle pojmove i ništa ne znati o onima koji su navodno utkani u same zasade njihova bitka i tamo otisnuti neizbrisivim znakovima, da budu temelj i vodič svega njihovog stečenog znanja i budućih promišljanja? To bi značilo da se priroda muči bez bilo kakve svrhe, ili barem da piše vrlo slabo, jer njeni znakovi nisu čitljivi za oči koje su vrlo dobro vidjele druge stvari; pa je vrlo krivo pretpostaviti da su najjasniji dijelovi istine i temelji svega našeg znanja stavovi koje ne spoznajemo prve i bez kojih je moguće imati nesumnjivo znanje o mnogim drugim stvarima. Dijete s izvjesnošću zna da dadilja koja ga hrani nije mačka s kojom se igra ni crnac kojeg se boji, da sjeme protiv glista ili goruštica koje odbija nisu jabuka i šećer za kojima plače, u to je ono izvjesno i nesumnjivo uvjerenost: no hoće li itko reći da dijete tako čvrsto pristaje uz te i druge dijelove svog znanja upravo zahvaljujući načelu „da je nemoguće da ista stvar jest i nije“? Ili da dijete ima bilo kakav pojam ili shvaćanje tog stava u dobi u kojoj ipak, to je jasno, zna velik broj drugih istina? Onaj tko će na to reći da se djeca sa svojim dudićima i zvečkama pridružuju takvim općenitim apstraktnim spekulacijama, možda će s pravom biti prepoznat kao onaj tko ima više strasti i revnosti za svoje vjervanje, a manje iskrenosti i istinitosti od djece te dobi.

26. Pa stoga nisu urođene

Stoga, mada postoje brojni opći stavovi koji nailaze na stalan i spreman pristanak čim se spomenu odraslim ljudima koji su ovladali uporabom općenitijih i apstraktnijih ideja i imena koja za njih stoje; ipak to što ih nismo pronašli u onih nježnije dobi, koji unatoč tome znaju druge stvari, dokazuje da ne mogu pretendirati na sveopći pristanak inteligentnih osoba, pa se stoga ni na koji način ne mogu smatrati urođenima, jer nemoguće je da bilo koja urođena istina (kad bi bilo takvih) bude nepoznata, barem onome tko bilo što drugo zna; jer ako se radi o urođenim istinama, one moraju predstavljati urođene misli, no ne postoji takva istina u umu o kojoj um još nikad nije mislio. Na temelju toga postaje očigledno da, kad bi u umu bilo bilo kakvih urođenih is-

tina, one bi nužno morale biti prve pomišljene, prve koje se tamo pojavljuju.

27. Nisu urođene jer se najmanje pojavljuju tamo gdje se ono što je urođeno pokazuje najjasnije

Već je dovoljno dokazano da opće maksime o kojima raspravljamo nisu poznate djeci, idiotima i velikom dijelu čovječanstva, na temelju čega biva očigledno da nisu općeprihvaćene, niti predstavljaju opće utiske, No u tome leži i daljnji dokaz protiv njihove urođenosti, naime da bi se ti znakovi, da predstavljaju urođene i izvorne utiske, trebali pojavljivati najčitljivije i najjasnije kod onih osoba kod kojih ih, međutim, ne nalazimo ni u tragovima; što je, po mom mišljenju, snažna potvrda toga da nisu urođeni, jer su najmanje poznati onima kod kojih bi se, da su urođeni, morali nužno očitovati najjače i najživlje. Jer kako su djeca, idioti, divljaci i nepismeni ljudi ponajmanje iskvareni običajima i tuđim vjervanjima, jer učenje i obrazovanje još nisu ukalupili njihove urođene misli, niti su im nametanjem stranih i izučenih doktrina zbrkani čitki znakovi koje je priroda tamo upisala, čovjek bi razborito mogao zamisliti da u njihovim umovima spomenuti urođeni pojmovi trebaju ležati jasno izloženi svačijem pogledu, kao što je izvjesno slučaj s dječjim mislima. Moglo bi se s pravom očekivati da bi ta načela trebala biti savršeno poznata urođenima, jer, budući utisnuta izravno u dušu (kao što spomenuti ljudi pretpostavljaju), ona ne ovise o građi ili organima tijela, što su jedine priznate razlike između njih i drugih ljudi. Čovjek bi pomislio da će u skladu s načelima tih ljudi, kod onih koji nemaju nikakvih ograda, nikakva umijeća prikrivanja, sve te urođene zrake svjetla (ako ih ima) zasjati punim sjajem, ne ostavljajući nikakvog traga sumnji da postoje, kao što ne sumnjamo u njihovu ljubav prema užitku i odbojnost prema boli. Ali, nažalost, kakve se to opće maksime mogu pronaći kod djece, idiota, divljaka i krajnje neukih? Koja opća spoznajna načela? Njihovi su pojmovi malobrojni i uski, dobiveni od onih predmeta s kojima su se najviše bavili i koji su ostavili najčešće i najjače utiske na njihova osjetila. Dijete upoznaje svoju dadilju i zipku, a postupno i igračke malo naprednije dobi; a mladi divljak ima vjerojatno punu glavu ljubavi i lova, u skladu s običajem svog plemena. No onaj tko od neukog

djeteta ili divljeg stanovnika šuma očekuje spomenute apstraktne maksime i tobožnja načela znanosti, bojim se da će pogriješiti. Takva vrst općih stavova rijetko se spominje u indijanskim kolicima, još manje ih nalazimo u dječjim mislima, o njima nema bilo kakvog utiska u umovima urođenika. Ona su jezik i briga škola i akademija obrazovanih naroda, naviklih na takvu vrst razgovora i učenosti, gdje su česte polemike; spomenute maksime, naime, prikladne su za umjetno dokazivanje i korisne za uvjeravanje, ali ne pridonose puno otkrivanju istine ni unapređenju spoznaje. O njihovoj slaboj koristi za unapređenje spoznaje imat ću kasnije prilike govoriti opširnije.

28. *Kratko ponavljanje*

Ne znam koliko sve to apsurdno izgleda majstorima dokazivanja; i malo je vjerojatno da će kod i kod koga proći pri prvom spominjanju. Stoga moram zatražiti malo primirje s predrasudom i obzirnost cenzure, dok se na čuje i nastavak ove rasprave u kojem sam spreman podržati se boljim prosudbama. A budući da nepristrano traganje za istinom, neće mi biti žao ako me se uvjeri da sam bio previše sklon svojim vlastitim pojmovima; čemu, priznajem, svi naginjemo kad se naše glave zagriju njihovom primjenom i proučavanjem. Što se tiče cijele stvari, ja ne vidim nikakva razloga da one dvije spekulativne maksime smatram urođenima, jer nisu općeprihvaćene, a opći pristanak na koji nailaze nije drugačiji no onaj što ga brojni drugi stavovi koji se ne smatraju urođenima podjednako dijele s njima, budući da je odobravanje na koje nailaze proizvedeno na drugi način i ne dolazi od prirodnih zapisa, što ne sumnjam da će postati vidljivo iz naredne rasprave. Pa ako nalazimo da spomenuta načela znanja i znanosti nisu urođena, pretpostavljam da na to s većim pravom ne mogu pretendirati ni bilo koje druge spekulativne maksime.

[...]

O našim složenim idejama supstancija

1. *Kako se tvore ideje supstancija*

Kako je um, kao što sam izjavio, opremljen velikim brojem jednostavnih ideja koje u nj unose osjetila pronasavši ih u vanjskim stvarima, ili koje proizlaze iz refleksije uma o njegovim vlastitim postupcima, on ujedno zapaža da izvjestan broj ovih jednostavnih ideja uvijek pridolazi skupa. Pretpostavivši o njima da pripadaju jednoj stvari, te prilagođavajući riječi uobičajenom shvaćanju i koristeći ih za brzo odašiljanje, njih se, tako sjedinjene u jednom predmetu naziva istim imenom koje smo, zbog nemara, kasnije skloni spominjati i smatrati ga jednom jednostavnom idejom, mada je ona ustvari splet mnogih združenih ideja: jer, kao što sam rekao, ne mogavši zamisliti kako bi ove jednostavne ideje mogle opstojati same po sebi, mi smi svikli pretpostavljati neki substratum u kojem one opstoje i iz kojeg proizlaze, a koji stoga nazivamo supstancijom.

2. *Naša ideja o supstanciji uopće*

Pa, ako se stoga bilo tko preispita o svom pojmu čiste supstancije uopće, otkrit će da o njoj nema nikakve druge ideje već samo pretpostavku njemu nepoznatog nosioca takvih kakvoća koje su u stanju u nama proizvesti jednostavne ideje, kakvoća koje se obično zovu akcidencijama. Da bilo koga zapitamo kojem su to predmetu svojstveni boja i težina, on ne bi mogao spomenuti ništa do čvrstih protežnih dijelova; a da ga zapitamo šta je to uza što prianjaju čvrstoća i protežnost, on ne bi bio u puno boljem položaju od prije spomenutog Indijanca kojeg su, kad je rekao da je potporanj svijeta jedan veliki slon, priupitali na čemu počiva taj slon, na što je on odgovorio – na velikoj kornjači. No, iznova prisiljen da odgovori što daje potporu toj kornjači širokog oklopa, izjavio je – nešto, on ne bi znao što. Pa stoga ovdje, kao i u svim drugim slučajevima kad se koristimo riječima, a pri tom nemamo jasne

ni odjelite ideje, govorimo poput male djece; oni, naime koje pitamo što je ta stvar koja im je nepoznata, spremno daju isti zadovoljavajući odgovor da je ona nešto: što uistinu, bilo da to koriste djeca ili ljudi, ne znači više no da o tome ništa ne znaju i da, o stvari koju se grade da poznaju i o kojoj govore, nemaju uopće nikakve odjelite ideje, da su glede nje potpuno neuki, potpuno u tami. Ideja, dakle, koju imamo, a kojoj dajemo opće ime supstancije, nije ništa drugo do pretpostavljen, no nepoznat nosilac kakvoća o kojima nalazimo da postoje, o kojima ne možemo zamisliti da bi mogle opstojati „sine re substante”, bez nečega što ih podupire, pa taj potporanj zovemo supstancijom; što, u skladu s pravim značenjem riječi u prirodnom jeziku znači stajati ispod ili podržavati.

3. O vrstama supstancija

Proizvedši tako jednu mutnu i relativnu ideju supstancije uopće dolazimo i do ideja pojedinačnih vrsti supstancija, sabirući takve spojeve jednostavnih ideja o kojima, na osnovi iskustva i zapažanja čovjekovih osjetila, primjećujemo da postoje zajedno, pa stoga pretpostavljamo da proistječu iz nekog posebnog unutarnjeg ustroja, odnosno iz nepoznate biti te supstancije. Tako dolazimo do toga da imamo ideju čovjeka, konja, zlata, vode, itd., pri čemu se pozivam na svačije osobno iskustvo da odgovori ima li o dotičnim supstancijama itko bilo koju drugu jasnu ideju osim izvjesnih jednostavnih ideja koje supostoje zajedno. Upravo te obične kakvoće koje zamjećujemo u željezu, ili dijamantu, združene čine prave složene ideje tih supstancija, koje kovač ili draguljar poznaju bolje od filozofa; koji, bez obzira na to o kakvim supstancijalnim oblicima govorio, nema o tim supstancijama nikakve druge ideje do one sazdate od zbroja jednostavnih ideja koje u njima nalazi; moramo samo zamijetiti da našim složenim idejama supstancija, pored svih tih jednostavnih ideja od kojih su sačinjene, uvijek pridozla i zbrkana ideja nečeg čemu pripadaju, u čemu opstaju. Pa stoga, kad govorimo o bilo kojoj vrsti supstancije, kažemo da je to stvar koja ima takve i takve kakvoće; tako je tijelo stvar koja se proteže, ima oblik i sposobna je za kretanje; duh je stvar sposobna za mišljenje; pa su tako tvrdoća, drobivost i moć da privlači željezo kakvoće koje nalazimo u magnetu. Takvi i tome slični na-

čini govorenja daju naslutiti kako pretpostavljamo da je supstancija uvijek nešto drugo, osim protežnosti, oblika, čvrstoće, kretanja, mišljenja, ili drugih zamjetljivih ideja, premda ne znamo što.

4. Ne postoji jasna ideja supstancije uopće

Stoga, kad govorimo ili mislimo o bilo kojoj posebnoj vrsti tjelesnih supstancija kao što su konj, kamen itd., premda su ideje koje imamo o svakom od njih samo spletovi ili zbrojevi brojnih jednostavnih ideja onih osjetilnih kakvoća koje smo navikli nalaziti združene u stvari koju zovemo konjem ili kamenom; mi unatoč tome, ne mogavši pojmiti kako bi opstajale same, niti jedna u drugoj, pretpostavljamo da te kakvoće postoje u nekom zajedničkom predmetu i da su njime poduprte, a tog nosioca označavamo imenom supstancije, mada je izvjesno da nemamo nikakve jasne ni odjelite ideje o toj stvari koju smatramo nosiocem.

5. Ideja duha toliko je jasna, koliko i ideja tijela

Ista stvar događa se glede djelatnosti uma, naime mišljenja, zaključivanja (reasoning), strahovanja itd., o kojima zaključujemo da ne opstoje sami po sebi, niti shvaćamo kako bi mogli pripadati tijelu, ni biti njime proizvedeni, pa smo skloni zamišljati da su to radnje neke druge supstancije, koju zovemo duhom; mada je očigledno da, obzirom na to da nemamo nikakvu drugu ideju ili pojam o materiji, osim da je to nešto u čemu opstoje brojne osjetilne kakvoće koje djeluju na naša osjetila; pretpostavljajući supstanciju u kojoj opstoje mišljenje, znanje, sumnjanje i moć kretanja, mi imamo tako jasan pojam duhovne supstancije, kao i tjelesne, naime da je to ono o čemu se (ne znajući što je to) pretpostavlja da je substratum jednostavnih ideja koje dobivamo izvana; dok se o drugoj pretpostavlja (s istim neznanjem glede toga što je) da je substratum djelatnosti koje iskušavamo u sebi iznutra. Jasno je, dakle, da je ideja tjelesne supstancije tako udaljena od našeg poimanja i shvaćanja kao i ideja duhovne supstancije ili duha: pa stoga, na temelju toga što nemamo nikakav pojam o duhovnoj supstanciji, ne možemo s više prava zaključiti o njenom nepostojanju, nego što, iz istog razloga, možemo zaniijekati postojanje ti-

jela; bilo bi naime podjednako racionalno tvrditi da nema tijela, jer nemamo jasnu ni odjelitu ideju materijalne supstancije, kao i reći da ne postoji duh, jer nemamo jasnu ni odjelitu ideju duhovne supstancije.

6. O vrstama supstancija

Kakva god stoga bila tajna apstraktna narav supstancije uopće, sve ideje što ih imamo o pojedinim različitim vrstama supstancija nisu ništa doli brojni spojevi jednostavnih ideja koje supstoje u takvom, mada nepoznatom uzroku njihove udruge, koji čini da cjelina opstoji po sebi. Samo pomoću takvih spojeva jednostavnih ideja mi predstavljamo sebi pojedine vrste supstancija, takve su ideje koje imamo o njihovim brojnim vrstama u našem umu, samo ih takve, pomoću njihovih posebnih imena, naznačujemo drugima, naime čovjeka, konja, sunce, vodu, željezo: a čuvši ove riječi svatko tko razumije jezik uobličava u svom umu spojeve onih brojnih jednostavnih ideja koje je obično zamjećivao, ili zamišljao da skupa postoje pod tim nazivom, pretpostavljajući da su sve pripadne i da počivaju na onom nepoznatom zajedničkom predmetu koji ničem drugom nije inherentan. Premda je u međuvremenu postalo očito i premda će svatko, ispitavši svoje vlastite misli, otkriti da nema nikakve druge ideje supstancije, bilo da se radi o zlatu, konju, željezu, čovjeku, vitriolu, kruhu, no što jedva da ima o onim osjetilnim kakvoćama o kojima pretpostavlja da su svojstvene takvom substratumu, koji, ukoliko postoji, kao da daje potporu kakvoćama ili jednostavnim idejama o kojima je čovjek zamijetio da postoje združene zajedno. Tako ideja sunca – što li je doli skupina jednostavnih ideja, svijetlog, vrućeg, okruglog, onog što je u stalnom pravilnom kretanju na izvjesnoj udaljenosti od nas, i još ponečeg? A onaj tko razmišlja i govori o suncu, imao je manje ili više pravo zapazivši te osjetilne kakvoće, ideje ili svojstva stvari koju naziva suncem.

7. Velik dio naših složenih ideja supstancija tiče se moći

Najsavršeniju ideju bilo koje od pojedinačnih vrsti supstancija ima onaj tko je sabrao i udružio većinu jednostavnih ideja koje u njoj postoje, u koje valja ubrojiti njene aktivne moći i pasivna

svojstva, koja, premda ne predstavljaju jednostavne ideje, možemo u ovom pogledu zbog kratkoće smatrati takvima. Tako je moć privlačenja željeza jedna od ideja koje usložnjene čine supstanciju koju nazivamo magnetom, a moć da se bude tako privučen dio je složene ideje koju nazivamo željezom: ta svojstva smatramo inherentnim kakvoćama spomenutih predmeta. Budući da je svaka supstancija, putem moći koje u njoj zamjećujemo, kadra izmijeniti neke osjetilne kakvoće drugih predmeta, baš kao što je kadra u nama proizvesti one jednostavne ideje koje od nje neposredno primamo, ona će nam, putem novih osjetilnih kakvoća proizvedenih u drugim predmetima, otkriti moći koje na taj način posredno utječu na naša osjetila istom pravilnošću kao što to njene osjetilne kakvoće čine neposredno; tako mi, primjerice, u vatri neposredno našim osjetilima zamjećujemo njenu vrelinu i boju, koje su, strogo shvaćeno, tek njena moć da u nama proizvede takve ideje. Mi također, našim osjetilima zamjećujemo boju i lomljivost drvenog ugljena, kojim putem spoznajemo drugu moć vatre, naime da promijeni boju i krutost drveta. U prvom slučaju neposredno, a u drugom posredno, vatra nam otkriva brojne kakvoće koje stoga smatramo dijelovima kakvoće vatre, te ih držimo dijelovima složene ideje o njoj. Jer sve moći koje spoznajemo rezultiraju samo promjenom nekih osjetilnih kakvoća predmeta na koje djeluju, čineći da nam ti predmeti izlože nove osjetilne ideje, zbog čega sam te moći ubrojio u jednostavne ideje, od kojih se sastoje složene ideje vrsti supstancija, premda su te moći, razmotrene same po sebi, uistinu složene ideje. Pa kad bilo koju od tih potencijalnosti ubrojim u jednostavne ideje kojih se naš duh spominje kad mislimo na pojedinačne supstancije, molio bih da me se razumije u takvom oslabljenom smislu. Ako želimo, naime, imati istinite odjelite pojmove raznih vrsti supstancija, nužno je pojedince razmotriti moći koje su u njima.

8. Zašto je tomu tako

Ne trebamo se ni čuditi tome da moći predstavljaju velik dio naših složenih ideja supstancija; sekundarne kakvoće supstancija, naime, kod većine u načelu služe razlikovanju jedne supstancije od druge i obično čine znatan dio složenih ideja njihovih brojnih vrsti. Jer, kako nam naša osjetila ne otkrivaju obujam, građu ni

oblik najmanjih dijelova tijela o čemu ovisi njihovo pravo ustrojstvo i razlike, mi smo skloni tome da njihove sekundarne kakvoće koristimo kao karakteristične odlike i znakove pomoću kojih u svom umu uobličujemo njihove ideje i međusobno ih razlikujemo, a sve te sekundarne kakvoće, kao što smo već pokazali, nisu ništa drugo do puke moći. Jer boja i okus opijuma, baš kao i njegovo svojstvo da uspavljuje i smiruje bolove, samo su puke moći koje ovise o njegovim primarnim kakvoćama, na temelju kojih on biva kadar proizvesti različit učinak na raznim dijelovima našeg tijela.

9. Naše složene ideje supstancija sačinjene su od triju vrsti ideja

Tri su vrste ideja od kojih su sačinjene naše složene ideje tjelesnih supstancija. Prvo, to su ideje primarnih kakvoća stvari koje otkrivamo našim osjetilima, koje su u njima čak i kad ih mi ne zamjećujemo; kao što su obujam, oblik, broj, položaj i kretanje dijelova tijela, koji su stvarno u predmetima, bez obzira na to zamjećujemo li ih mi ili ne. Drugo, to su osjetilne sekundarne kakvoće koje, oviseći o prvima, nisu doli moć ovih supstancija da u nama putem naših osjetila proizvedu razne ideje; a te ideje nisu u samim stvarima, baš kao što ni posljedica nije u svom uzroku. Treće, to je spremnost koju zamjećujemo kod bilo koje supstancije da vrši ili da trpi promjene primarnih kakvoća pri kojima tako izmijenjena supstancija proizvodi u nama drugačije ideje no što je činila ranije. To zovemo aktivnim i pasivnim moćima, i sve te moći, barem u mjeri u kojoj ih mi zamjećujemo i poimamo, rezultiraju samo u jednostavnim osjetilnim idejama. Jer kakvu god promjenu mogao magnet proizvesti u najmanjim česticama željeza, mi ne bismo imali nikakva pojma o nekoj moći kojom on djeluje na željezo da je ne otkriva njegov opažljiv pokret: niti dvojim da postoji tisuću promjena koje tijela kojima svakodnevno rukujemo uzrokuju jedna u drugima, a o kojima nikada nismo slutili, jer se nikad ne javljaju putem opažljivih učinaka.

10. Moći čine velik dio naših složenih ideja supstancija

Moći stoga s pravom čine velik dio naših složenih ideja supstancija. Tko ispita svoju složenu ideju zlata, otkrit će da su brojne

od ideja koje ju sačinjavaju samo moći: kao što je moć da se tali, ali ne i da se istroši gorenjem, te moć da se otapa u aqua regia, što su ideje podjednako nužne za našu složenu ideju o zlatu, poput njegove boje ili težine, koje, ako ih kako treba razmotrimo, također nisu ništa doli različite moći. Jer, govoreći istinito, žutilo nije zbiljski u zlatu, već je u zlatu moć da pomoću naših očiju u nama proizvede tu ideju, kad ga stavimo na odgovarajuće svjetlo: a vrelina koju ne možemo izostaviti iz naše ideje o suncu ne nalazi se ništa stvarnije u suncu no bijela boja koju sunce daje vosku. Obje su jednako moći u suncu koje pokretom i oblikom svojih opažljivih dijelova tako djeluju na čovjeka da u njemu proizvode ideju vreline, a na vosak tako da ga čine kadrin da u čovjeku proizvede ideju bjeline.

11. Sadašnje sekundarne kakvoće tijela nestale bi kad bismo mogli otkriti primarne kakvoće njihovih najmanjih dijelova

Kad bismo imali osjetila dovoljno oštra da razluče najmanje čestice tijela i pravo ustrojstvo o kojem ovise njihove osjetilne kakvoće, ne dvojim da bi ona u nama proizvela potpuno različite ideje: pa bi nestalo ono što je sada žuta boja zlata, i umjesto toga vidjeli bismo zadivljujuću građu dijelova određene veličine i oblika. To nam jasno otkriva mikroskop; jer ono što u golom oku proizvodi izvjesnu boju pokazuje se, pod povećanom oštrinom naših osjetila, kao potpuno različita stvar, pa tako, u odnosu na uobičajen vid naizgled izmijenjen razmjer obujma najmanjih dijelova obojanog tijela, proizvodi drugačije ideje no što je činio ranije. Pa tako pijesak i drobljeno staklo, koji su neprozirni i bijeli prostom oku, pod mikroskopom bivaju prozirni, a kosa promotrena na taj način gubi svoju prijašnju boju i postaje u velikoj mjeri prozirna s mješavinom nekih svijetlih blještavih boja, sličnih onima što se odbijaju od dijamanta i drugih prozirnih tijela. Krv koja prostom oku izgleda crvena pod dobrim mikroskopom, pod kojim se pojavljuju njeni manji dijelovi, pokazuje samo nekoliko crvenih kuglica koje plivaju u prozirnoj tekućini, a kako bi izgledale te crvene kuglice kad bismo mogli pronaći naočale koje bi ih mogle povećati još tisuću ili deset tisuća puta, neizvjesno je.

12. Naše sposobnosti otkrivanja prilagođene su našem stanju

Beskonačno mudar Izumitelj nas i svih stvari koje nas okružuju ugodio je naša osjetila, sposobnosti i organe životnim udobnostima i poslovima koje moramo ovdje obaviti. Pomoću svojih osjetila u stanju smo spoznati i razlikovati stvari; i ispitati ih u toj mjeri da ih primijenimo u svoju korist i da na brojne načine zadovoljimo prijeke potrebe ovog života. Imamo dovoljno uvida u njihov zadivljujući sastav i veličanstvene učinke da bismo mogli diviti se i veličati mudrost, moć i dobrotu njihova Tvorca. Naše sposobnosti dostaju za postizanje takvog znanja, znanja prilagođenog našim sadašnjim uvjetima. Ali izgleda da Bog nije namjeravao da o njima imamo savršeno, jasno i adekvatno znanje, ono možda i nije u dosegu bilo kojeg konačnog bića. Mi smo tako opremljeni sposobnostima (tupim i slabim kao što već jesu) da možemo u dovoljnoj mjeri otkriti u stvorenjima ono što će nas dovesti do znanja o Stvoritelju i do spoznaje naše dužnosti, i dovoljno smo dobro opremljeni sposobnostima da si osiguramo udobnosti življenja, a to i jest sav naš posao na ovom svijetu. No, kad bi se naša osjetila izmijenila i postala brža i oštrija, privid i vanjski nacrt stvari imao bi za nas potpuno drugo lice i, sklon sam misliti, postao nesukladan našem bitku, ili barem našem boljitku u dijelu svemira koji nastanjujemo. Pa onaj tko razmisli o tome kako slabo naš ustroj podnosi da bude premješten u dijelove zraka malčice više od onih u kojima obično dišemo, imat će razloga za zadovoljstvo što je na ovoj kugli zemaljskoj dodijeljenoj nam za prebivalište najmudriji Graditelj uzajamno uskladio naše organe i tijela koja na njih utječu. Da je naše osjetilo sluha samo tisuću puta oštrije no što jest, kako bi nas samo ometala neprekidna buka! Ni u najmirnijem zaklonu ne bismo bili sposobniji zaspiti ni razmišljati no usred pomorske bitke. Štoviše, kad bi ono najpoučnije od svih osjetila, vid, kod nekog čovjeka bilo tisuću ili sto tisuća puta razvijenije no što je pod najboljim mikroskopom, stvari koje su nekoliko milijuna puta manje od najmanjih predmeta našeg sadašnjeg vida bile bi tad vidljive golim okom, pa bi se taj čovjek približio otkriću građe i pokreta najmanjih dijelova tjelesnih stvari, i kod mnogih od njih vjerojatno bi dobio ideje o njihovom unutarnjem ustrojstvu. No on bi tada bio u sasvim drugačijem svijetu od ostalih ljudi: ništa mu ne bi izgledalo isto kao drugima, ideje svih vidljivih stvari bile bi drugačije. Pa stoga sumnjam da bi taj

čovjek mogao s ostalim ljudima razgovarati o predmetima vida, da bi mogao imati bilo kakvu komunikaciju o bojama: njihove pojavnosti bile bi potpuno različite. I možda takva oštrina i osjetljivost vida ne bi mogla izdržati sjajnu svjetlost sunca, pa čak ni izravnu dnevnu svjetlost; niti bi mogla obuhvatiti drugo, no vrlo mali dio svakog predmeta odjedanput, pa i to samo na vrlo maloj udaljenosti. Kad bi pomoću takvih mikroskopskih očiju (ako ih mogu tako nazvati) čovjek mogao prodrijeti dalje no što je uobičajeno u tajni sastav i krajnju građu tijela, on takvom promjenom ne bi postigao veliku prednost kad mu tako oštar vid ne bi služio kao vodič na tržištu i u razmjeni; kad ne bi mogao s prikladne udaljenosti vidjeti stvari koje treba izbjegavati, niti razlikovati stvari kojima se treba baviti po onim osjetilnim kakvoćama po kojima ih drugi razlikuju. Tko bi bio dovoljno oštroidan da vidi sastav najsitnijih čestica pera u uri i da promatra o kakvom neobičnom ustroju i poticaju ovisi njegov elastičan pokret, otkrio bi nesumnjivo nešto vrijedno divljenja: no kad tako oblikovane oči ne bi istodobno mogle vidjeti kazaljku i znamenke na satnoj ploči, ni tako s udaljenosti vidjeti koliko je sati, njihov se vlasnik ne bi puno okoristio takvom oštrinom kojom bi otkrio skriveni sastav djelića naprave, a izgubio njenu uporabu.

13. Nagadanje o duhovima

A sad mi dopustite da ovdje izložim jednu svoju neobičnu pretpostavku, naime da – s obzirom na to da imamo razloga (ukoliko se može imalo vjerovati izvještajima o stvarima koje naša filozofija ne može objasniti) zamišljati da si duhovi mogu prisvojiti tijela različitog obujma, oblika i sastavnih dijelova – možda velika prednost što je neki od njih imaju u odnosu na nas leži u tome da su oni u stanju na taj način izgraditi i oblikovati si organe osjeta i zamjećivanja da ih prilagode trenutačnoj namjeni i okolnostima razmatranog predmeta. Jer, koliko bi se samo po svom znanju uzdigao nad drugima onaj tko bi imao sposobnost da tako izmijeni ustroj svojih očiju, dakle samo tog jednog osjetila, da ga učini sposobnim za različite stupnjeve viđenja, koje smo naučili poimati zahvaljujući lećama (isprva slučajno otkivenim)? Kakva bi samo čuda mogao otkriti onaj tko bi svoje oči mogao ugoditi

različitim vrstama predmeta, pa tako, po želji vidjeti oblik i kretanje najmanjih čestica u krvi i drugim tekućinama u tijelu životinja, tako jasno kao što u drugom navratu gleda oblik i kretanje samih životinja? Nama, međutim, u našem sadašnjem stanju, nepromjenjivi organi izgrađeni tako da mogu otkriti oblik i kretanje najmanjih dijelova tijela o kojima ovise osjetilne kakvoće koje sada u njima zapažamo, po svoj prilici ne bi značili nikakvu prednost. Bog ih je, nema sumnje, tako stvorio kako je to najbolje za nas u našim sadašnjim uvjetima. On nas je prilagodio za susjedstvo s tijelima koja nas okružuju i s kojima se moramo baviti i premda, s obzirom na naše sposobnosti, ne možemo doseći savršeno znanje o stvarima, one će nam ipak dobro poslužiti za gore spomenute svrhe koje su naša najveća briga. Molim čitaoca za oprostaj što preda nj izlažem tako divlju zamisao glede načina zamjedbe bića koja su iznad nas; no koliko god to neobično bilo, dvojim da bismo mogli zamisliti bilo što o znanju koje imaju anđeli, a da ga u ovom smislu ne dovedemo u ovakav ili onakav odnos prema onom što zapažamo u sebi samima. I mada moramo dopustiti da je beskonačna božja moć i mudrost mogla uobličiti stvorenja s tisuću drugačijih sposobnosti i načina zamjećivanja stvari oko njih no što ih imamo mi, svojim se mislima ipak ne možemo udaljiti od vlastitih sposobnosti – do te mjere nam je nemoguće da, čak i nagađajući, dospijemo onkraj ideja polučenih našim osjetnim doživljajem i razmišljanjem. U najmanju ruku, pretpostavka da anđeli ponekad prisvajaju tijela ne bi nas trebala zaprepastiti, jer su neki od najstarijih i najučenijih crkvenih otaca, čini se, vjerovali da anđeli imaju tijela: a izvjesno je da nam njihove prilike i način postojanja nisu poznati.

14. Složene ideje supstancija

Ali, da se vratimo našoj temi, idejama koje imamo o supstancijama i načinima kako ih stječemo; tvrdim da su naše posebne ideje supstancija samo zbrojevi izvjesnog broja jednostavnih ideja, razmatranih kao da su sjedinjene u jednoj stvari. Premda obično predstavljaju jednostavne pojmove, imenovane jednostavnim terminima, te su ideje supstancija u biti složene i sastavljene. Tako ideju koju označavamo imenom „labud” čini bijela boja, dug vrat,

crven kljun, crne noge, puna stopala, a sve to određene veličine, sa sposobnošću da pliva u vodi i proizvodi određenu vrstu buke; a kod čovjeka koji je dugo promatrao tu vrstu ptica možda još i neka druga svojstva koja sva rezultiraju jednostavnim osjetilnim idejama sjedinjenim u jednom zajedničkom predmetu.

15. Ideje duhovnih supstancija toliko su jasne koliko i ideje tjelesnih supstancija

Pored složenih ideja koje imamo o materijalnim osjetilnim supstancijama o kojima sam upravo govorio, pomoću jednostavnih ideja koje stječemo na temelju takvih postupaka naših umova što ih dnevno u sebi iskušavamo, kao što su mišljenje, razumijevanje, htijenje, spoznavanje i moć započinjanja pokreta, itd., a koji supostoje u nekoj supstanciji, mi smo kadri oblikovati složenu ideju nematerijalnog duha. Pa tako, sjedinjujući ideju mišljenja, zamjećivanja, slobode i moći pokretanja sebe i drugih stvari, mi imamo tako jasnu zamjedbu i pojam nematerijalnih supstancija kao i onih materijalnih. Jer sjedinjujući ideje mišljenja i htijenja, te moći pokretanja ili smirivanja tjelesnih pokreta, u supstanciju o kojoj nemamo nikakvu odjelitu ideju, stječemo ideju nematerijalnog duha; a sjedinjujući ideju prijanjajućih čvrstih dijelova i moći bivanja pokrenutim u supstanciju o kojoj podjednako nemamo nikakve pozitivne ideje, stječemo ideju materije. Obje ideje su podjednako jasne i odjelite: ideja mišljenja i pokretanja tijela podjednako su jasne i odjelite kao i ideje protežnosti, čvrstoće i bivanja pokrenutim. Jer naša ideja supstancije podjednako je mutna, ili nepostojeća u oba slučaja: to je pretpostavljeno ne znam što, koje podupire ideje koje zovemo akcidencijama. Zbog nedostatnog promišljanja skloni smo misliti da nam naša osjetila pokazuju samo materijalne stvari. Svaki osjetni čin, kad ga razmotrimo kako valja, daje nam podjednak pogled na oba dijela naravi, tjelesni i duhovni. Dok spoznajem, naime, gledajući i slušajući, itd., da postoji neko tjelesno biće izvan mene, predmet tog osjeta, još izvjesnije spoznajem da u meni postoji neko duhovno biće koje gleda i sluša. To, morao bih biti uvjeren, ne može biti djelatnost puke bezosjetilne materije; niti bi ona to ikad mogla biti bez nekog nematerijalnog mislećeg bića.

16. Ne postoji ideja apstraktne supstancije

Sa složenom idejom nečeg protegnutog, uobličnog, obojanog, te sa svim drugim osjetilnim kakvoćama koje predstavljaju sve što o njemu spoznajemo, mi smo tako daleko od ideje o supstanciji tijela kao da ništa ni ne znamo: pa nakon sveg upoznavanja i upućenosti što zamišljamo da ih imamo glede materije, te s brojnim kakvoćama o kojima su ljudi uvjereni da ih zamjećuju i spoznaju u tijelima, možda će se nakon ispitivanja otkriti da ljudi nemaju ništa jasnije primarne ideje koje pripadaju tijelu no što ih imaju o onima koje pripadaju nematerijalnom duhu.

17. Kohezija čvrstih dijelova i poticaj primarne su ideje tijela

Primarne ideje koje imamo, a svojstvene su tijelu, za razliku od duha, jesu: kohezija čvrstih i odatle odvojivih dijelova i moć prenošenja pokreta poticajem. To su, vjerujem, izvorne ideje pristale i svojstvene tijelu; jer oblik je samo posljedica konačne protežnosti.

18. Mišljenje i kretanje primarne su ideje duha

Ideje koje imamo, a koje pripadaju i svojstvene su duhu jesu: mišljenje i volja, ili moć stavljanja tijela u pokret mišlju, te ono što odatle slijedi – sloboda. Jer, kao što tijelo ne može a da poticajem ne prenosi svoje kretanje na drugo tijelo s kojim se sastaje pri mirovanju, tako i duh može stavljati tijela u pokret, ili se od toga suzdržati, već kako mu se sviđa. Ideje postojanja, trajanja i pokretljivosti zajedničke su obama.

19. Duhovi su sposobni za kretanje

Nema nikakva razloga da smatramo čudnim to što pokretljivost određujem kao pripadnu duhu; jer, budući da nemam nikakvu drugu ideju o kretanju osim promjene udaljenosti jednih bića u odnosu na druga, o kojima smatramo da miruju, te budući da smatram da duhovi, baš kao i tijela, ne mogu djelovati no tamo

gdje se nalaze, a duhovi djeluju u razna vremena na raznim mjestima, ja ne mogu, a da ne pripisujem promjenu mjesta svim konačnim duhovima (ovdje ne govorim o Beskonačnom Duhu); jer moja duša, budući realno biće, baš kao i moje tijelo, sigurno je isto tako sposobna za promjenu udaljenosti u odnosu na neko drugo tijelo, ili biće, kao što je to i samo tijelo, pa je stoga sposobna za kretanje. Ako matematičar može razmatrati izvjesnu udaljenost ili promjenu udaljenosti među dvjema točkama, možemo i mi s izvjesnošću zamisliti udaljenost i promjenu udaljenosti između dva duha, pa tako možemo shvatiti njihovo kretanje, njihovo približavanje ili udaljšavanje jednog od drugog.

20. Svatko u samom sebi otkriva da njegova duša može misliti, htjeti i djelovati na njegovo tijelo na mjestu gdje se ono nalazi, ali da ne može djelovati na tijelo, ili na mjestu koje je stotinu milja udaljeno od nje. Nitko ne može zamisliti da njegova duša može misliti ili pokretati tijelo u Oxfordu, dok je on u Londonu; i ne može ne znati da duša, budući sjedinjena s njegovim tijelom, neprestano mijenja mjesto tijekom čitavog putovanja između Oxforda i Londona kako ga kočija ili konj prenose, što se, mislim, o njoj može istinito reći, jer je u pokretu; ako nam, međutim, time nije priznato da imamo jasnu ideju o njenom kretanju, mislim da će njeno odvajanje od tijela prilikom smrti biti dovoljno, jer čini se nemogućim da zamišljamo njeno izlaženje iz tijela ili njegovo napuštanje, a da pri tom nemamo nikakve ideje o njenom kretanju.

21. Ako bi netko rekao da ona ne može promijeniti mjesto jer ga uopće i nema, jer duhovi nisu *in loco*, nego *ubi*, pretpostavljam da takav način govorenja neće imati veliku težinu za puno ljudi u ovo doba u kojem nitko nije sklon diviti se tako nerazumljivom načinu govorenja, niti si dopustiti da bude njime zavarano. No, ako netko smatra da to razlikovanje ima smisla i da je primjenjivo na naše sadašnje namjere, molim ga da to izrazi razumljivim (engleskim) jezikom, pa da odatle izvede razlog kojim će pokazati da su nematerijalni duhovi nesposobni za kretanje. Uistinu, kretanje ne možemo pripisati Bogu, ne zato što je nematerijalan, već zato što je beskonačan duh.

22. Usporedba ideje duše i tijela

Usporedimo sada našu složenu ideju nematerijalnog duha sa složenom idejom tijela i pogledajmo ima li u jednoj više nejasnosti nego u drugoj, te u kojoj više. Naša ideja tijela uključuje, prema mom mišljenju, protežnu čvrstu supstanciju, sposobnu za prenošenje pokreta poticajem; a naša ideja duše, kao nematerijalnog duha ideja je supstancije koja misli i ima moć pobuđivanja kretanja u tijelu, htijenjem ili mišlju. To su, vjerujem, naše složene ideje duše i tijela u razlici jedna naspram druge, a sad ispitajmo koja je u sebi nejasnija i teže shvatljiva. Znam da su ljudi čije su misli uronjene u materiju i koji su tako podredili svoje umove osjetilima da rijetko razmišljaju o bilo čemu onkraj njih skloni tvrditi da ne mogu shvatiti misleću stvar, što je možda istinito, no ja tvrdim da, kad bolje razmotre, neće ništa bolje razumjeti ni protežnu stvar.

23. Kohezija čvrstih dijelova u tijelu podjednako je teško shvatljiva kao i mišljenje u duši

Kad netko kaže da ne zna što je to što u njemu misli i pritom podrazumijeva da ne zna kakva je supstancija te misleće stvari, ništa više, tvrdim, ne zna ni kakva je supstancija te čvrste stvari. Nadalje, kad kaže da ne zna kako misli, odgovaram da ne zna ni na koji je način protežan, niti kako su sjedinjeni čvrsti dijelovi tijela, odnosno kako međusobno prijanjaju da bi proizveli protežnost. Jer, mada pritisak čestica zraka može objasniti koheziju nekih dijelova materije koji su teži od čestica zraka i imaju pore manje no što su tjelešca zraka, ipak težina i pritisak zraka neće objasniti, niti može biti razlogom usklađenosti samih čestica zraka. Pa, ako pritisak etera, ili neke materije finije od zraka, može sjединiti i čvrsto spojiti dijelove čestica zraka, kao i druga tijela, on ipak sam po sebi ne može stvarati veze niti držati skupa dijelove koji sačinjavaju svako najmanje tjelešce te *materia subtilis*. Pa tako hipoteza, ma koliko domišljato objašnjena, koja pokazuje da se dijelovi osjetilnih tijela drže skupa zbog pritiska drugih okolnih neosjetilnih tijela, ne zahvaća dijelove samog etera; pa što očiglednije ona dokazivala da se dijelovi drugih tijela drže skupa zbog vanjskog pritiska etera te da ne postoji nijedan drugi za-

misliv uzrok njihove kohezije i jedinstva, to nas više ostavlja u tami glede kohezije dijelova čestica samog etera, a njega ne možemo zamisliti bez dijelova koji su tijela i djeljivi, niti možemo zamisliti kako su njihovi dijelovi usklađeni, jer im nedostaje uzrok kohezije koji smo naveli za koheziju dijelova svih drugih tijela.

24. Uistinu, međutim, pritisak bilo koje tekućine u našoj okolini, ma kako velik, ne može biti shvatljiv uzrok kohezije čvrstih dijelova materije. Jer, mada takav pritisak može spriječiti da se jedna glatka površina otkine od druge u liniji okomitoj na njih; kao u eksperimentu s dva uglačana mramora; ipak on nikada ne može ni najmanje spriječiti odvajanje kretanjem u liniji paralelnoj s tim površinama: jer tekućina u okolini, imajući potpunu slobodu nadiranja u svaku točku prostora ispražnjenu postraničnim kretanjem, ne opire se takvom kretanju tako spojenih tijela ništa više no što bi se opirala kretanju tog tijela kad bi ono sa svih strana bilo okruženo tom tekućinom i kad ga nikakvo drugo tijelo ne bi dodirivalo; pa stoga kad ne bi bilo nikakvog drugog uzroka kohezije, svi bi dijelovi tijela bili lako odvojivi takvim postraničnim klizajućim pokretom. Ako je, naime, pritisak etera odgovarajući uzrok kohezije, onda ne može biti kohezije tamo gdje taj uzrok ne djeluje. Pa kako on ne može biti djelotvoran protiv postraničnog odvajanja (kao što smo pokazali), u svakoj zamišljenoj ravnini koja presijeca neku masu materije ne može biti više kohezije no između dvije glatke površine koje će uvijek, ne odoljevajući nikakvom zamišljenom pritisku tekućine, lako otkliznuti jedna od druge. Koliko god bila jasna ideja što je imamo o protežnosti tijela, koje nije drugo no kohezija čvrstih dijelova, onaj tko je u svom umu dobro razmotri imat će, možda, razloga zaključiti da je za njega podjednako lako imati jasnu ideju o tome kako duša misli kao i o tome da je tijelo protegnuto. Jer, budući da tijelo nije ni na koji daljnji ni drugačiji način protežno no na osnovi udruge i kohezije svojih čvrstih dijelova, vrlo ćemo slabo razumjeti protežanje tijela, ukoliko ne razumijemo u čemu se sastoji udruge i kohezija njegovih dijelova; što mi se čini podjednako nerazumljivim kao i običaj mišljenja i kako se on vodi.

25. Dopuštam da se većina ljudi obično čudi tome da nailazimo na teškoće kod onog što misle da svakodnevno zamjećujemo. Zar ne vidimo (bit će spremni da kažu) kako dijelovi tijela čvrsto pristaju zajedno? Ima li nešto običnije od toga? I kakva bi sumnja mogla nastati s tim u vezi? I slično tome, velim, glede mišljenja i voljnog pokreta. Zar to ne iskušavamo svaki čas u sebi, i može li se stoga u to sumnjati? Činjenično stanje je jasno, priznajem; no kad bismo to malo izbliže pogledali i razmotrili kako se ono vrši, tada bismo, mislim bili na gubitku i u jednom i u drugom slučaju; jer toliko malo razumijemo o tome kako prijanjaju dijelovi tijela, kao i to kako mi sami zamjećujemo i krećemo se. Dao bih da mi bilo tko na shvatljiv način objasni kako dijelovi zlata, ili mjedi (koji su, osim sada, kad su spojeni, bili tako slobodni jedan od drugog kao čestice vode, ili pijeska u pješčanoj uri) mogu za nekoliko trenutaka postati tako sjedinjeni i tako prijanjati jedni uz druge da ih ni najjača snaga ljudskih ruku ne može razdvojiti? Razborit čovjek neće, pretpostavljam, ovdje biti u stanju zadovoljiti ni vlastiti, ni nečiji tuđi razum.

26. Mala tijela koja sačinjavaju tekućinu što je zovemo vodom tako su krajnje sićušna da nikad nisam čuo da bi netko pomoću mikroskopa (a čuo sam o nekima koji povećavaju deset tisuća puta, pa čak i više od stotinu tisuća puta) hinio da zamjećuje njihov odjelit obujam, oblik ili pokret, mada su čestice vode tako savršeno slobodne jedna od druge da ih najmanja sila osjetno razdvaja. Pa ako razmotrimo njihovo stalno kretanje, moramo priznati da nemaju uzajamne kohezije, no neka samo dođe oštra hladnoća, one se udružuju, učvršćuju; ti mali atomi prijanjaju i ne daju se rastaviti bez primjene velike sile. Onaj tko bi uspio otkriti spona koje tako čvrsto povezuju te male nakupine slobodnih malih tijela, tko bi učinio poznatim cement koji ih tako brzo sljepljuje jedna uz druga, otkrio bi veliku i još nepoznatu tajnu; pa ipak, kad bi i to bilo učinjeno, zar ne bi bio daleko od razumijevanja protežnosti tijela sve dok ne bi mogao pokazati u čemu se sastoji druga i učvršćivanje dijelova tih spona, ili tog cementa, ili one najmanje postojeće čestice materije. Na temelju toga se čini da ćemo po ispitivanju otkriti da je ta primarna i pretpostavljeno očita kakovina tijela podjednako neshvatljiva kao i sve što pripada našim umovima, te da je čvrsta protežna supstancija podjednako teško

shvatljiva kao i ona misleća, nematerijalna, bez obzira na teškoće koje bi netko protiv toga mogao navesti.

27. Jer, da još malo razvijemo naše misli, pritisak koji se uvodi da bi objasnio koheziju tijela podjednako je neshvatljiv kao i sama kohezija. Jer, ako materiju shvatimo kao konačnu, što ona bez sumnje i jest, neka svatko zađe mišlju u krajnje dijelove svemira i tamo pogleda kakvu bi sponu mogao zamisliti koja bi držala skupa tu masu materije pod pritiskom; odakle bi čelik imao svoju čvrstoću, a dijelovi dijamanta svoju tvrdoću i netopivost. Ako je materija konačna, ona mora imati svoje krajnje dijelove, i moralo bi postojati nešto što će spriječiti da se ona raspadne. Pa kad bi se netko, da izbjegne ovu teškoću, usudio pretpostaviti bezdan beskonačne materije, neka razmotri kakvo bi se time svjetlo bacilo na koheziju tijela i da li bi se ikada približio njenom razumijevanju razrješujući je u pretpostavci najapsurdnijoj i najnerazumljivijoj od sviju; protežnost tijela (koja ne predstavlja drugo no koheziju čvrstih dijelova) kad ispitujemo njenu narav, uzrok ili način, daleko je od toga da bude jasnija ili odjelitija od ideje mišljenja.

28. Prenosenje pokreta poticanjem ili mišlju jednako je shvatljivo

Druga ideja koju imamo o tijelu jest moć prenošenja pokreta poticanjem; a o dušama, to je moć pobuđivanja pokreta mišlju. Svakodnevno iskustvo jasno nas opskrbljuje tim idejama, jednom o tijelu, a drugom o našem umu: no ako i tu ponovo ispitamo kako ono to čini, na isti ćemo način ostati u tami. Jer o prenošenju pokreta poticanjem, pri kojem se toliko pokreta gubi u jednom tijelu koliko se dobiva u drugom, što je najčešće slučaj, nemamo nikakav drugi pojam no onaj o prijelazu pokreta iz jednog tijela u drugo, što je, mislim, podjednako nejasno i neshvatljivo kao i to kako naši umovi pokreću ili zaustavljaju tijela mišlju, što u svakom času otkrivamo da čine. Pojačavanje pokreta poticanjem, što primjećujemo ili vjerujemo da se ponekad zbiva, još je teže razumjeti. U svakodnevnom iskustvu imamo jasnu očevidnost da se pokret proizvodi i poticanjem i mišlju; no način kako se to zbiva teško da ikad dopire do našeg shvaćanja; u oba slučaja jednako

smo izgubljeni. Pa stoga, razmotrimo li pokret i njegovo prenošenje bilo od strane tijela ili od duha, ideja koja pripada duhu bit će barem toliko jasna koliko i ona koja pripada tijelu. A razmotrimo li aktivnu moć pokretanja, koju bih mogao nazvati pokretljivošću, ona će biti puno jasnija za duh nego za tijelo; jer dva tijela, smještena jedno pored drugog u mirovanju, neće nikad u nama pobuditi ideju o moći kojom jedno pokreće drugo, već onu posuđenog pokreta: duh, naprotiv, svakog dana pobuđuje u nama ideje o aktivnoj moći pokretanja tijela; stoga i jest vrijedno našeg razmatranja pitanje nije li aktivna moć pravi atribut duha, a pasivna moć materije. To nam i dopušta pretpostavku da stvoreni duhovi nisu potpuno odvojeni od materije, jer su podjednako i aktivni i pasivni. Čisti duh, odnosno Bog samo je aktivan; čista je materija samo pasivna; o onim bićima koja su i aktivna i pasivna možemo suditi da sudjeluju i u jednom i u drugom. No stajalo s tim kako mu drago, mislim da su broj i jasnoća ideja koje pripadaju duhu jednaki onima koje pripadaju tijelu, pri čemu je supstancija obaju nama podjednako nepoznata; pa je ideja mišljenja u duhu jednako jasna kao i protežnost u tijelu, a prenošenje pokreta mišlju, što ga pripisujemo duhu, podjednako je očividno kao i prenošenje poticajem, što ga pripisujemo tijelu. Stalno iskustvo čini da zamjećujemo i jedno i drugo, mada naše ograničeno razumijevanje ne shvaća nijedno. Jer kad duh pogleda onkraj izvornih ideja koje stječemo osjetnim doživljajem ili razmišljanjem, ustanovljujemo da ne otkriva ništa do svoje vlastite kratkovidnosti.

29. Da zaključim. Osjetni nas doživljaj uvjerava da postoje čvrste protežne supstancije, a razmišljanje da postoje misleće supstancije; iskustvo nam jamči da postoje takva bića, i da jedna imaju moć pokretanja tijela poticajem, a druga mišlju; o tome ne možemo dvojiti. Iskustvo nas, kažem, opskrbljuje svakog trena jasnim idejama o jednom i o drugom. No naše sposobnosti ne dosežu onkraj tih ideja koje primamo iz njihovih odgovarajućih izvora. Kad dalje istražujemo njihovu narav, uzroke i način, narav protežnosti nećemo spoznati jasnije no narav mišljenja. Pa kad bismo bilo koju od njih dalje objašnjavali, prva bi bila podjednako lagana kao i druga; i ne bismo imali više teškoća pri poimanju načina na koji bi nama nepoznata supstancija trebala pokrenuti tijelo mišlju, no pri poimanju toga kako bi nama nepoznata supstancija trebala

pokrenuti tijelo poticajem. Pa stoga nismo nimalo sposobniji otkriti u čemu se sastoje ideje koje pripadaju tijelu no u čemu se sastoje one koje pripadaju duhu. Na temelju toga čini mi se vjerojatnim da jednostavne ideje koje dobivamo osjetnim doživljajem i razmišljanjem predstavljaju granice naših misli preko kojih naš um nije u stanju napredovati ni milimetra koliko god napora uložio; niti je u stanju doći do bilo kakvih otkrića uhodeći narav i skrivene uzroke tih ideja.

30. *Usporedba ideje duha i tijela*

Usporedba ideje koju imamo o duhu s idejom koju imamo o tijelu izgleda stoga ukratko ovako: supstancija nam je duha nepoznata, pa nam je tako i supstancija tijela podjednako nepoznata. Mi imamo odjelite jasne ideje o dvjema primarnim kakvoćama ili svojstvima tijela, a to su čvrsti prijanjajući dijelovi i poticaj; na isti način imamo odjelite jasne ideje o dvjema primarnim kakvoćama ili svojstvima duha, a to su mišljenje i moć djelovanja, to jest moć započinjanja ili zaustavljanja brojnih misli ili pokreta. Mi također imamo ideje o brojnim kakvoćama koje pripadaju tijelima, i to jasne i odjelite ideje o njima, a te kakvoće različite su modifikacije protežnosti prijanjajućih čvrstih dijelova i njihova kretanja. Na sličan način imamo ideje o brojnim modusima mišljenja, naime o vjerovanju, sumnjanju, namjeravanju, strahovanju, nadanju, što su sve razni modusi mišljenja. Također imamo ideju htijenja i iz njega izvedenog pokretanja tijela, a s tijelom i njega samog; jer, kako smo pokazali, duh je sposoban za kretanje.

31. *Pojam duha u sebi ne uključuje više teškoća no pojam tijela*

Konačno, čak i da pojam nematerijalnog duha uključuje neke teško objašnjive probleme, mi nemamo na osnovi toga više razloga zaniijekati ili sumnjati u postojanje tih duhova no što imamo razloga zaniijekati ili posumnjati u postojanje tijela jer je pojam tijela opterećen nekim vrlo teškim problemima koji su možda za nas neobjašnjivi i neshvatljivi. Jer, volio bih da mogu navesti što bi u našem pojmu duha bilo zakučastije ili bliže proturječju od

toga što u sebi uključuje sam pojam tijela, naime: beskonačnu djeljivost konačne protežnosti koja uključuje i nas, bez obzira na to priznajemo li je ili poričemo, čije posljedice ne možemo objasniti ni dovesti u sklad s našim shvaćanjima, čije posljedice donose veće probleme i više očitih apsurdnosti od bilo čega što bi moglo slijediti iz pojma nematerijalne spoznavajuće supstancije.

32. *Ne znamo ništa onkraj naših jednostavnih ideja*

Tome se ne treba ni čuditi jer osim nekoliko površnih ideja o stvarima što nam ih izvana donose osjetila ili nam ih otkriva duh razmišljajući o tome što iskušava u sebi iznutra, mi nemamo nikakva znanja mimo toga, a još manje imamo znanja o unutaršnjem ustroju i istinskoj naravi stvari, jer smo lišeni sposobnosti da ga dostignemo. Pa stoga iskušavajući i otkrivajući u sebi znanje i moć voljnog pokreta tako izvjesno kao što u stvarima izvan nas iskušavamo ili otkrivamo koheziju i odvajanje čvrstih dijelova što čini protežnost i kretanje tijela, imamo jednako mnogo razloga da budemo zadovoljni s našim pojmom nematerijalnog duha, kao i s našim pojmom tijela, i s postojanjem jednog i drugog. Jer, tvrdnja da bi mišljenje trebalo postojati bez čvrstoće nije proturječnija od one da bi čvrstoća trebala postojati odvojeno i neovisno od mišljenja, uzevši u obzir to da su oboje samo jednostavne ideje, neovisne jedna od druge; pa kako imamo u sebi podjednako jasne i odjelite ideje mišljenja i čvrstoće, ne znam zašto ne bismo mogli dopustiti da postoji misleća stvar bez čvrstoće, to jest nematerijalna, kao i čvrsta stvar bez mišljenja, to jest materijalna; posebice zato što nije teže zamisliti kako bi mišljenje trebalo postojati bez materije, no zamisliti kako bi materija trebala misliti. Jer kad god napredujemo onkraj jednostavnih ideja koje dobivamo osjetnim doživljajem i razmišljanjem, dublje uranjajući u narav stvari, odmah upadamo u mrak i nejasnoću, zbunjenost i teškoće, ne mogavši otkriti ništa drugo do vlastito sljepilo i neukost. No koja god da je najjasnija od tih složenih ideja, bilo ona tijela ili nematerijalnog duha, očito je da su sačinjene od jednostavnih ideja dobivenih osjetnim doživljajem i razmišljanjem; a to vrijedi i za sve naše druge ideje supstancija, čak i one o samom Bogu.

33. *Ideja Boga*

Jer ako ispitamo ideju koju imamo o neshvatljivom Najvišem Biću, otkrit ćemo da do nje dolazimo na isti način; i da su složene ideje što ih imamo o Bogu i pojedinačnim duhovima sačinjene od jednostavnih ideja koje dobijamo razmišljanjem: primjerice, stekavši, na temelju toga što u sebi iskušavamo, ideje postojanja i trajanja, znanja i moći, zadovoljstva i sreće te brojnih drugih kakvoća i moći koje je bolje imati, no biti ih lišen, kad oblikujemo ideju koja je najbliža onoj što je možemo imati o Najvišem Biću, mi svaku od tih ideja proširujemo našom idejom beskonačnosti te tako, združujući ih, stvaramo našu složenu ideju o Bogu. Jer već smo prije pokazali da um ima takvu moć proširivanja nekih svojih ideja stečenih osjetnim doživljajem i razmišljanjem.

34. Ako otkrijem da mi je poznata nekolicina stvari i da neke od njih, a možda i sve, spoznajem nesavršeno, mogu oblikovati ideju da znam dvostruko više, i tu ideju mogu udvostručavati toliko puta koliko se puta može dodavati nekom broju, te na taj način proširiti moju ideju znanja, protežući njen obuhvat na sve stvari postojeće, ili moguće. To isto mogu učiniti s idejom potpunijeg znanja; to jest svih kakvoća stvari, moći, uzroka, posljedica, odnosa, itd. dok se ne bude savršeno znalo sve što je u njima, ili što na bilo koji način može biti s njima povezano: te tako oblikovati ideju beskonačnog ili neograničenog znanja. Isto se može učiniti glede moći, sve dok ne dođemo do one koju zovemo neograničenom; te glede trajanja postojanja, bez početka i kraja, na koji način oblikujemo ideju vječnog bića. Budući da su stupnjevi ili obuhvat pripisivanja postojanja, moći, mudrosti i svih drugih savršenstava (o kojima možemo imati ideje) tom vrhovnom Biću koje zovemo Bogom bezgranični i beskonačni, mi oblikujemo o njemu najbolju ideju za koju su naši umovi sposobni: a to sve vrši se, velim, proširivanjem jednostavnih ideja koje dobivamo na osnovi postupaka naših vlastitih umova, razmišljanjem; ili osjetilima, iz vanjskih stvari, u onom opsegu u kojem ih možemo proširiti beskonačnošću.

35. Ideja Boga

Jer beskonačnost, združena s našim idejama postojanja, moći, znanja itd. tvori tu složenu ideju kojom predstavljamo sebi najbolje što možemo, to Najviše Biće. Premda je u svojoj vlastitoj biti (koju sigurno ne znamo, jer ne znamo ni pravu bit kamička, muhe, niti nas samih) Bog jednostavan i nesastavljen, mislim da s mišljem kazati da o njemu nemamo nikakve druge ideje do složene ideje postojanja, znanja, moći, sreće, itd., beskonačne i vječne, a to su sve odjelite ideje, od kojih su neke, budući relativne, ponovo sastavljene od drugih: a sve te ideje izvorno dobivene, kao što sam pokazao, osjetnim doživljajem ili razmišljanjem, zajedno čine ideju ili pojam koji imamo o Bogu.

36. U našoj složenoj ideji o duhovima nema drugih ideja do onih dobivenih osjetnim doživljajem ili razmišljanjem

Dalje valja primijetiti da osim ideje beskonačnosti nema drugih ideja koje pripisujemo Bogu, a da istodobno nisu i dio naše složene ideje o drugim duhovima; jer, budući da nismo sposobni za bilo koje druge jednostavne ideje koje bi pripadale nečem različitom od tijela, osim za one koje razmišljanjem dobivamo iz postupaka naših vlastitih umova, duhovima ne možemo pripisati ništa drugo no što odatle primamo: stoga se sva razlika među njima do koje možemo doći pri našem zamišljanju duhova sastoji samo u opsegu i stupnju njihova znanja, moći, trajanja, sreće, itd. Da smo u našim idejama, kako duhova tako i drugih stvari, ograničeni na ideje koje primamo osjetnim doživljajem i razmišljanjem, postaje očigledno u tome što naše ideje o duhovima, koliko god bile savršenije od ideja o tijelima, napredujući do ideje o beskonačnom duhu, ipak ne sadrže nikakvu ideju o načinu na koji ti duhovi jedan drugom otkrivaju svoje misli; mada moramo nužno zaključiti da pojedini duhovi, kao bića potpunijeg znanja i veće blaženosti od nas, moraju također imati i savršeniji način prenošenja svojih misli no što ga imamo mi koji smo sretni da možemo rabiti tjelesne znakove i posebne zvukove, koji, kao najbolji i najbrži način koji nam je dostupan, baš zato imaju tako opće proširenu uporabu. Budući da nismo u sebi iskusili neposredno priopćavanje, pa stoga o njemu nemamo nikakav pojam, nemamo ni ideje

o tome kako duhovi, koji ne koriste riječi, mogu biti tako brzi u priopćavanju, još manje kako duhovi, koji nemaju tijela, mogu biti vladari svojih vlastitih misli, kako ih po volji mogu priopćavati ili prikriti, premda ne možemo, a da nužno ne pretpostavimo da imaju takvu moć.

37. Kratko ponavljanje

Tako smo vidjeli kakve vrste ideja imamo o svim vrstama supstancija, u čemu se one sastoje i kako smo do njih došli. Na temelju toga je, mislim, vrlo očigledno:

Prvo, da su sve naše ideje o raznim vrstama supstancija samo zbrojevi jednostavnih ideja, s pretpostavkom o nečemu čemu pripadaju, u čemu opstaju; mada o tom pretpostavljenom nečem uopće nemamo nikakve jasne ni odjelite ideje.

Drugo, da sve te jednostavne ideje koje, tako sjedinjene u jednom zajedničkom *substratumu*, čine naše složene ideje različitih vrsti supstancija, nisu drugo do ideje dobivene osjetnim doživljajem ili razmišljanjem. Pa tako čak i kod onih, koje vjerujemo da najneposrednije poznajemo, i koje su najbliže tome da obuhvate naše najproširenije pojmove, ne možemo doprijeti onkraj tih jednostavnih ideja. A čak i kod onih koje izgledaju najudaljenije od svega onoga čime baratamo, koje beskrajno nadilaze sve ono što možemo spoznati u sebi razmišljanjem ili osjetnim doživljajem otkriti u vanjskim stvarima, ne dopiremo dalje od jednostavnih ideja izvorno dobivenih osjetnim doživljajem ili razmišljanjem; to postaje očigledno u složenim idejama što ih imamo o anđelima, i posebice o samom Bogu.

Treće, da većina jednostavnih ideja koje sačinjavaju složene ideje supstancija, kad ih istinski razmotrimo, predstavljaju samo moći, koliko god mi bili skloni tome da ih uzimamo kao pozitivne kakvoće; naprimjer, najveći dio ideja koje čine našu složenu ideju zlata – žutilo, velika težina, rastezljivost, taljivost, topivost u aqua regia, itd. – nisu stvarno u zlatu, razmatranom samom po sebi, premda ovise o stvarnim i primarnim kakvoćama njegova nutarnjeg ustrojstva, na temelju čega zlato postaje podobno da različito djeluje ili da na njega djeluju različite druge supstancije.